

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ОЙКОНИМЛЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУҒЫНДА ГИДРООБЪЕКТТЕРДІҢ РОЛИ ХӘМ ӘХМИЙЕТИ

О.О.Балтабаев – таяныш докторант

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сүзлар: топоним, ойконим, гидроним, гидроойконим, гидрообъект, маҳаллий географик термин, топотермин.

Ключевые слова: топоним, ойконим, гидроним, гидроойконим, гидрообъект, местный географический термин, топотермин.

Key words: toponym, oikonym, hydronym, hydro-oikonym, hydro object, local geographical term, topoterm.

Кирисиў. Топонимлер инсанлардың өмиринде жүдә үлкен әхмийетке ийе болып, олар инсанлардың туўылыўынан баслап өмириниң соңғы күнлерине шекем бирге болады хәм олардан кейин де жасайды. Топонимлерде белгили бир этникалық топарлар тәрепинен аймақтың өзлестириў ўақты, аймақтың тәбийий географиялық өзгешеликтери, атамалардың пайда болыў себеpleri хәм басқада коплеген тарийхый-мәдений мағлыўматлар сақланады. Биз жасап атырған тәбийий орталық хәм олардың бөлиimleri, яғный тәбийий ландшафт компоненттериниң аймақлық хәм тарийхый таркалық ареалларын белгили дәрежеде географиялық атамаларды изертлеў, олардың мәнис-мазмунын билиў арқалы да анықлаўымыз мүмкин. Хәммемизге белгили, қоршаған орталықтағы барлық ўақыя хәм ҳадийселердиң мәнис-мазмунын аңлап жетиў аңсат емес, сол себеpli, инсанлар күнделикли турмысында қоршаған орталық яғный тәбият пенен тығыз байланыста болып, ҳәр қандай тәбийий объекттердиң басқа объекттерден айырмашылықларын аңлатыўшы белгилерин анықлай отырып географиялық объекттерге атамалар қойған хәм бул атамалар ҳәзирги күнге шекем сақланып келгенлигиниң сөзсиз гүўасымыз.

Тийкаргы бөлим. Тәбийий орталықтың тәбийий хәм тарийхый өзгешеликтерин көп әсирлер даўамында сақлап киятырған мәдений мийрас дәрежесиндеги мағлыўматлар сыпатында әўладларға жеткерип бериўде биз жергиликли географиялық атамаларға сүйениўимиз мүмкин. Буған алдыңғы дәўирлерде **суў объекти болып, ҳәзирги күнде болса, я картада, ямаса сол орынның өзінде сақланып қалмаған тек ғана географиялық атамаларда сақланып қалған көл, өзек, жап хәм басқада атамалар** мысал бола алады.

Хәммемизге белгили, Қарақалпақстан аймағындағы жүдә коплеген географиялық атамалар орынның тәбийий географиялық өзгешеликтерин өзінде сәўлелендиреди. Аймақтың рельефи, таў жыныслары, топырақлары, пайдалы қазымалары, климаты хәм суў ресурслары, өсимлик хәм хайўанат дүньясы сыяқлы тәбийий факторлар республика топонимиясының пайда болыўында өзиниң үлкен тәсирин тийгизген. Сондай-ақ, республика топонимиясы суў объекттери атамаларынан пайда болған ойконимлердиң яғный гидроойконимлердиң көплиги менен де айрықша ажыралып турады.

Гидронимлер халық жасаў орынларына атама болып өткенинде олар ортасында мәнис хәм ўазыйпа жағынан базы бир айырмашылықлар жүз береді. Бунда еки жағдайды есапқа алыў керек. Егер гидроним сыпатында аталған суў объекти ҳәзирге шекем бар болса, ол жағдайда бул атама гидроним сыпатында тилде кең тарқалған болады, оның ойконимиялық атаманы билдириўи екинши дәрежели есапланады. Гидроним сыпатында аталған суў объекти ҳәзирги күнде жоқ болса, ол белгили бир дәўир өтиўи менен жоқ болып кеткен болыўы мүмкин. Бундай жағдайларда атаманың гидронимиялық мәниси емес, ал ойконимиялық мәниси жасаўда даўам етеди [4:40].

Ҳақыйқатында да Қарақалпақстан аймағында гидронимлерден пайда болған *Аспантай, Дәўқара,*

Қоңыраткөл, Пишкенкөл, Шәгиркөл, Шылымкөл хәм т.б. гидроойконимлерди көплеп ушыратыўымыз мүмкин, бирақ ҳәзирги күнде республикамыз аймағында бундай атамада хеш қандай суў объекттери ушыраспай-туғынлығы хәммемизге белгили.

Қарақалпақстан Республикасы топонимлери, сол катары гидроним хәм гидроойконимлери бойынша изертлеўлерди Қ.Әбдимуратов [3], Қ.М.Сейтаниязов [7], К.М.Кошанов хәм А.А.Заримбетов [4], Г.Ж.Мамбетова [5], Г.М.Абишов [1], И.О.Холмуратов [8] хәм басқада географ, филолог хәм тарийхшы алымлардың диссертация хәм илимий мақалаларында ушыратыўымыз мүмкин.

Қарақалпақстан ойконимлериниң яғный, елатлы пункт, аўыл атамаларының пайда болыўында гидронимлердиң тутқан орны хәм байланыслары бойынша К.М.Кошанов хәм А.А.Заримбетовтың илимий мақаласында изертленген болып, авторлар өз изертлеўлеринде Қарақалпақстан гидронимлериниң пайда болыўын антропонимлерден келип шыққан; өсимлик атамаларынан пайда болған; балық атамаларына байланыслы; өлшем хәм басқа да сөзлер арқалы пайда болған; дене ағзалары менен байланыслы пайда болған; суўдың ренин билдириўи сөзлерден пайда болған; суўдың дәмин билдириўи сөзлерден келип шыққан; суў объекттериниң сыртқы көриниси хәм тәбиятын сәўлелендириўи сөзлерге байланыслы; урыў атамаларынан келип шыққан; миллет хәм халық атамалары менен байланыслы; муғдар хәм санлар менен байланыслы гидронимлер сыпатында жәми 11 түрге ажыратады [4:71-72].

Г.Ж.Мамбетова болса, өзиниң изертлеўлеринде Қарақалпақстан арқа районлары гидронимлерин төмендегише лексика-семантикалық топарларға ажыратқан: этногидронимлер, антропогидронимлер, зоогидронимлер, фитогидронимлер хәм объекттиң тәбийий географиялық белгилери тийкарында пайда болған гидронимлер (суўдың рени, дәми, суў ағысының көриниси, объекттиң муғдары, саны, объектти белгилеп көрсететуғын буйым, зат хәм ҳадийселер менен байланыслы) [5:15-18].

Ю.И.Ахмадалиев Ферғана ўәлаятындағы гидроойконимлерге тийкар болған сөздиң мәнис хәм мазмунына көре төмендеги топарларға ажыратады: белгили бир этникалық топарға, халық жасаў орнына ямаса айырым инсанларға тийисли екенлигин билдириўи ойконимлер; грунт қатламының үстинги дүзилиси, топырақтың қурамы, орынның рельефине байланыслы аталған ойконимлер; суўдың дәми, ийси, температурасы хәм ренине байланыслы аталған гидронимлерден алынған ойконимлер; суў объекттиң саны, муғдары менен байланыслы гидроойконимлер; объекттиң жайласыў орны, көлеми, өлшеми, формасы хәм дүзилиси менен байланыслы гидроойконимлер; гидрологиялық объекттиң пайда болған ўақтына байланыслы аталған гидронимлерден жаратылған ойконимлер; суўдың ағыў характери, ағыс бағдарына көре аталған гидронимлер хәмде суўлық пенен байланыслы болған гидроойконимлер [2:26-27].

Биз изертлеўлеримиз даўамында жокарыдағы лексика-семантикалық топарларды улыўмаластырған

жагдайда хэм оларға косымшалар киритип Каракалпакстан гидроойконимлерин пайда болыу өзгешеликлеринен келип шыгып төмендегисе топарларға бөлиуді лазым таптык:

1. Белгили бир этникалық топарға, халык жасау орнына ямаса айырым инсанларға тийисли екенлигин билдириуши гидроойконимлер. Каракалпакстан аймағында бул топарға кириуши *Хожаскөл* (Әмиүдәрья районы), *Аспантай*, *Дауыткөл*, *Уйғыркөл* (Бозатау р.), *Әмирабад* (Елликкала р.), *Көллі Айтеке* (Кегейли р.), *Бегжасп*, *Қыятжарған* (Қанлыкөл р.), *Есим Гөне*, *Көбейшүңгил*, *Қытшақкөл* (Қараөзек р.), *Машанкөл* (Қоңырат р.), *Ерназаржарма*, *Қазақдәрья*, *Қытшақдәрья* (Мойнак р.), *Найманкөл*, *Наймантуба*, *Ханжасп* (Тақиятас р.), *Атакөл*, *Бәлкөзек*, *Дәуқара*, *Дауытсай*, *Қоңыраткөл*, *Маржанкөл* (Тахтакөпир р.), *Әмирабад*, *Қазақарна*, *Түркменкөли* (Төрткүл р.), *Байжасп*, *Қайранлы*, *Шанишартүбек*, *Шаханкөл* (Хожели р.), *Алымжасп*, *Бегжасп*, *Шомақкөл*, *Шоманай* (Шоманай р.), *Қаңлыжасп*, *Сарманжасп* (Шымбай р.) сыяқлы гидроойконимлери анықланды.

2. Грунт қатламының үстинги дүзилиси, топырақтың курамы, орынның рельефине байланыслы аталған *Бозжасп киши*, *Бозжасп үлкен*, *Бозсалма*, *Қумжасп*, *Шегелижасп* (Әмиүдәрья р.), *Батықкөл* (Қараөзек р.), *Шағырлы*, *Шеге* (Мойнак р.), *Шойтас* (Нөкис р.), *Шегежасп* (Тақиятас р.), *Қаттыкөл* (Шоманай р.) гидроойконимлери бар.

3. Суудың дәми, ийси, температурасы, реңине хэм уксатыу өзгешелигине байланыслы аталған гидронимлерден алынған гидроойконимлерге *Көкдәрья*, *Көкөзек*, *Майлыкөл* (Әмиүдәрья р.), *Алтынсай*, *Сарыкөл* (Беруний р.), *Көкийрим*, *Көксуу*, *Көкишел* (Бозатау р.), *Аққудық*, *Соржасп* (Кегейли р.), *Алтынкөл*, *Қанлыкөл*, *Майжасп* (Қанлыкөл р.), *Ақкөл*, *Қаракөл*, *Майлыкөл* (Қараөзек р.), *Алтынкөл*, *Жалтыр* (Қоңырат р.), *Көксуу*, *Шоркөл* (Нөкис р.), *Ақжасп* (Тақиятас р.), *Ақкөл*, *Сарыкөл* (Тахтакөпир р.), *Қаракөл* (Хожели районы Кулаб хэм Сарышүңгил АПЖлары аймақларында), *Көкликөл*, *Көксуу*, *Қаратерен*, *Майлыөзек* (Шоманай р.), *Қызылөзек*, *Майжасп* (Шымбай р.) гидроойконимлерин киргизийимиз мүмкин.

4. Суу объектиниң саны, муғдары менен байланыслы гидронимлер менен аталған ойконимлерге *Қырықөзек* (Әмиүдәрья р.), *Бесқудық* (Кегейли р.), *Қосжасп* (Қанлыкөл р.), *Үшөзек*, *Үисай*, *Үисай порты* (Мойнак р.), *Кошай*, *Кошаяп* (Төрткүл р.), *Бесқудық*, *Қосжасп* (Шоманай р.), *Тағжасп* (Шымбай р.) гидроойконимлери мысал бола алады.

5. Объекттиң жайласуы орны, көлеми, өлшеми, формасы хэм дүзилиси менен байланыслы гидронимлерден атама алған ойконимлерге *Жалпақжасп*, *Таржасп* (Әмиүдәрья р.), *Мойынкөл* (Бозатау р.), *Шуқырқақ* (Елликкала р.), *Жалпақжасп* (Кегейли р.), *Тасжарма* (Қараөзек р.), *Тикөзек* (Мойнак р.), *Узынкөл* (Нөкис р.), *Тереңсай* (Хожели р.) гидроойконимлери киреди.

6. Гидрологиялық объекттиң пайда болған уақтына байланыслы аталған гидронимлердиң атамалары менен аталған ойконимлерге *Кунабасу*, *Тазабасу*, (Әмиүдәрья р.), *Таза Әмирабад*, *Янгиариқ* (Елликкала р.), *Жаңадәрья* (Тахтакөпир р.), *Жаңажасп*, *Гөне Таслыжасп*, *Таза Таслыжасп* (Хожели р.), *Тазажасп* (Шоманай р.) гидроойконимлери киреди.

7. Өсимлик хэм хайуанат түрлери атамалары менен байланыслы гидронимлерден пайда болған гидроойконимлерге *Арпакөл*, *Қопақкөл*, *Сүүенарым*, *Шылымкөл* (Бозатау р.), *Қулықкөл* (Қанлыкөл р.),

Жекенкөл, *Киши Қойбақ* (Қараөзек р.), *Кегейли* (Кегейли р.), *Ақбаслы*, *Сүүенли* (Қоңырат р.), *Таллық* (Мойнак р.), *Жийдели*, *Қулықкөл*, *Тарлы*, *Шортанбай* (Нөкис р.), *Атарал*, *Қарабайлы*, *Пишкенкөл*, *Шөгиркөл* (Тахтакөпир р.), *Пахтаарна* (Төрткүл р.), *Шалыжасп* (Хожели р.), *Арпакөл*, *Күнжиликкөл*, *Қарабайлы*, *Таллыжасп* (Шоманай р.), *Қамысарық*, *Сазанжасп* (Шымбай р.) гидроойконимлери киреди.

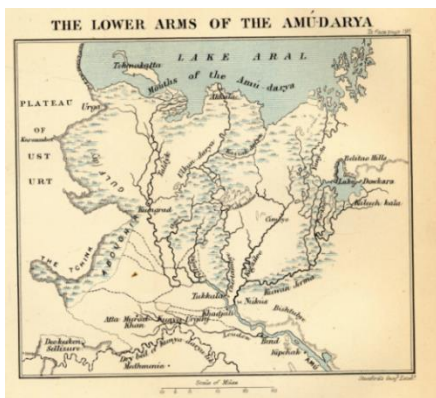
8. Тарийхый термин хэм атамалардан пайда болған гидронимлерден жасалған гидроойконимлер сыпатында тек ғана *Вахмжасп*, *Метержасп* (Әмиүдәрья р.) гидроойконимлери анықланды.

9. Суудың ағыу характери, ағыс бағдарына көре аталған гидронимлер хэмде суулық пенен байланыслы болған *Еркиндәрья* (Бозатау р.), *Тентекарна* (Кегейли р.), *Порханөзек* (Тахтакөпир р.), *Хатен* (Хожели р.), *Шоқарық* (Шымбай р.) гидроойконимлери ушырасты.

10. Басқа гидроойконимлер. Бул топарға *Бужуккөл* (Әмиүдәрья р.), *Ақеден* (Бозатау р.), *Ақшакөл*, *Бағжасп* (Елликкала р.), *Қоғам*, *Жайхун*, *Киндикөзек*, *Табанкөл* (Қанлыкөл р.), *Даулықкөл*, *Нәүпир* (Қараөзек р.), *Дәрьялық* (Қоңырат р.), *Әмиүдәрья*, *Сарқырауық*, *Тумарлыөзек* (Мойнак р.), *Сарайкөл*, *Филланой* (Тақиятас р.), *Тепкөл* (Тахтакөпир р.), *Дурвадик*, *Жайхун*, *Сүүжарған*, *Сүүханжасп* (Төрткүл р.), *Әмиүдәрья*, *Жайхун*, *Кулаб*, *Саманкөл*, *Туба* (Хожели р.), *Булақ* (Шоманай р.) гидроойконимлерин киргизийимиз мүмкин.

Жоқарыдағы мағлұматлардан көринип турғанындай, Каракалпакстанда гидронимлерден пайда болған ойконимлердиң жәми саны 169 ды курап, бул гидронимлердиң пайда болыуында болса, ең көп үлес этникалық топарға, халык жасау орнына ямаса айырым инсанларға тийисли екенлигин билдириуши гидронимлерден жасалған гидроойконимлер болып, олардың жәми саны 37 яғный 21,9 % ке тең, кейинги орында табиый түрде суудың дәми, ийси, температурасы, реңине хэм уксатыу өзгешелигине байланыслы аталған гидронимлерден алынған гидроойконимлер турады, олардың жәми саны 30 яғный 17,7 % ти курайды. Улыума алғанда Каракалпакстан аймағында гидронимлердиң пайда болыуында этникалық топарға, халык жасау орнына ямаса айырым инсанларға тийисли екенлигин билдириуши суу объектлери ең көп тарқалған. Буннан биз халқымыздың эзелден дәрья, жап, көл бойларына жакын аймақта жасағанлығын, соның менен бирге, өзлерине жакын аймақтағы көллерге, өзлери қаздырған канал, жап, салмаларға көбирек урыу хэм урыу ақсақалларының исмлерин қойғанлығын көремиз.

Сондай-ақ, Каракалпакстандағы суу объектлериниң түрин билдириуши гидронимиялық топотерминлерге *көл*, *жасп*, *дәрья*, *арық*, *булақ*, *өзек*, *салма*, *қудық* сыяқлылар мысал болады. Каракалпакстандағы гидронимлерден пайда болған ойконимлердиң жәми 50и яғный 27,8 % и *көл* топотермини жәрдемінде хэм 33 гидроойконим яғный 19,5 % и болса, *жасп* топотермини жәрдемінде жасалған. Буннан биз республика аймағында алдыңғы дәуирде бир-бири менен тармақласқан көллер системасының болғанлығын билиуимиз мүмкин. Тилекке қарсы, Әмиүдәрья сууының азайуы, Арал теңизи сууының тартылуы көплеген суу объектлериниң әсиресе көллердиң жоқ болып кетиуи акыбетинде, хәзирги күнде бул гидрообъектлердиң тек ғана географиялық атамаларда сақланғанлықларының гүясы болып отырмыз (1-сүүрет) [9:198].

1-сүрөт. Herbert Wood. The shores of lake Aral – London.: 1876.

Жуўмаклаў. Улыўма алғанда, үлкемиз тәбияты хәм оның курамлық бөлимлеринен бири болған суў хәм суў ресурсларының географиялық атамаларда сәўлелениўин үйрениў, оларды илимий жақтан изертлеў, үлкемиздиң тәбиятының алдыңғы дәўирде қандай болғанлығы, ландшафт компонентлериниң өзгериўи, трансформациясы ҳаққында анық мағлыўматлар билиў имканиятын береді. Сондай екен, Республикамыз ойконимлериниң пайда болыўында салмакы үлеске ийе болған гидроойконимлердиң муғдарлық хәм аймаклық тарқалыў нызамлықларын анықлаў, олар үстинде комплекс түрде изертлеўлер алып барыў, тәбийий шараят пенен байланыслы болған басқада географиялық атамаларды илимий жақтан терен үйрениўди бүгинги күнниң актуаль мәселелеринен бири деп есаплаймыз.

Әдебиятлар

1. Абишов Г.М. Чимбой тумани топонимларининг тарихий-лингвистик таҳлили. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Нукус: 2019. 49-б.
2. Ахмадалиев Ю.И. Фарғона вилояти топонимлари. – «Фарғона» нашриёти, 2009. 140-б.
3. Эбдимуратов Қ. Карақалпақ тилининг топонимикасынан очерклер. Филология илимлари кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация жумысы. – Нөкис: 1966. 225-б.
4. Кошанов К.М., Заримбетов А.А. Об исследовании топонимов, происшедших от гидронимов Каракалпакистана. // «Наука и общество». 2012. №3-4. – С. 71-72.
5. Мамбетова Г.Ж. Қорақалпоғистоннинг шимолий туманлари гидронимлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Нукус: 2018. 51-б.
6. Охунов Н., Ахмадалиев Ю. Фарғона вилояти ойконимларининг номланиш хусусиятлари. – «Фарғона» нашриёти, 2010. 1
7. Сейтнийзов К.М. Топонимы северных районов правобережья Каракалпакии: Диссертация на соис. к. г. н. –Т.: 1998.
8. Холмуратов И.О. Жанубий Қорақалпоғистон ойконимларининг лисоний тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро: 2020. 45-б.
9. Herbert Wood. The shores of lake Aral. – London: 1876. –Р. 352.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидаги сув объектларининг топоним ҳосил қилишдаги роли ва аҳамияти географик жиҳатдан тадқиқ қилинган. Республика ҳудудидаги гидронимлардан ҳосил бўлган ойконимлар ва маҳаллий географик терминлар (топотермин) таҳлил қилинган. Шунингдек, Республика гидроойконимларининг лексик-семантик таснифи ишлаб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследуется роль и значение водных объектов в формировании топонимов на территории Республики Каракалпакстан с географической точки зрения. Анализируются ойконимы и местные географические термины (топотермины), образованные от гидронимов на территории Республики. Также разработана лексико-семантическая классификация гидроойконимов Республики.

SUMMARY. This article explores the role and importance of water objects in the formation of toponyms in the territory of the Republic of Karakalpakstan from a geographical point of view. Oikonyms and local geographical terms (topoterm) formed from hydronyms in the territory of the republic are analyzed. Furthermore, a lexical-semantic classification has been developed the Republic's hydro oikonyms.

ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИНГ КИЧИК ХУДУДЛАР ИҚТИСОДИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Ш.Б.Қурбонов – география фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Қ.Т.Тўраев – ўқитувчи

З.М.Тўраева – ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: туризм, зиёрат туризми, диний туризм, кичик ҳудудлар, маданият географияси, диний объектлар, ҳудудлар иқтисодиёти.

Ключавые слова: туризм, паломнический туризм, религиозный туризм, малые территории, культурная география, объекты религиозного назначения, региональная экономика.

Key words: tourism, pilgrim tourism, religious tourism, financial territories, cultural geography, objects of religious significance, regional economy.

Кириш. Жаҳонда диний туризм халқаро туризмнинг энг жадал ривожланиб бораётган йўналишларидан бири ҳисобланади. Аксарият динларнинг бешиги ҳисобланган Осиё қитъаси диний туризмнинг энг йирик минтақаси сифатида эътироф этилади. Ҳисоб-китобларга кўра, дунёда йилига ўртача олти юз миллионга яқин диний туристик саёҳатлар амалга оширилиб, уларнинг ярмидан кўпи Осиёга тўғри келади. ЮНЕСКО маълумотларига кўра, “дунё аҳолисининг 60 фоизи бирор бир динга эътиқод қилади ва бу ҳолат халқаро ва ички диний туризмни ривожлантиришнинг катта салоҳияти мавжудлигини кўрсатади” [1].

Таъкидлаш жоизки, дунёда диний туризмни ривожлантириш имкониятлари ва муаммолари, унинг ҳудудий таъкид этилишига бағишланган ижтимоий географик тадқиқотларга устувор аҳамият берилмоқда.

Мазкур тадқиқотларда диний ва зиёрат туризми тушунчаларининг мазмун-моҳияти, ҳудудларнинг диний туристик ресурсларини баҳолаш, диний туризмни туризмнинг бошқа йўналишлари билан уйғунликда ривожлантириш имкониятларини асослаш, зиёратчиларни жалб қилиш учун керак бўлган инфратузилма комплексларини лойиҳалаштириш, диний туристик саёҳатларига бўлган истиқбол талабни ўрганиш ва прогнозлаштириш, диний ва зиёрат туризмнинг ҳудудлар иқтисодиётидаги тутган ўрнини таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризми янада ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6165-сон Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида туристлар оқимиини шакллантириш ва улар учун зарур шарт-